

RADOSLAV KATIČIĆ, BEČ

O UTEMELJENOSTI REČENICE

Rečenica je među jezikoslovnim pojmovima jedan od najvažnijih. Gramatika, istina, polazi od slova. Slovo je njezina prva danost. Ona je slovnica, nauka o slovima (*grámmata*). Uči vještini baratanja njima, čitanju i pisanju. Ali je slaba korist od toga umijeća ako se ne poznaju riječi koje se tim slovima pišu, njihove vrste i razni oblici što su svojstveni riječima svake od njih. U tim se oblicima riječi slažu u rečenicu. Tu se jezik susreće s mišljenjem. Rečenica je, po tradicionalnoj definiciji, misao izrečena riječima. Podrazumijeva se da je ta misao potpuna. Odatle rečenici njezina cjelovitost. Iza svake se može zaustaviti.

Razabire se tako princip na kojem je po drevnoj predaji sazdana gramatika. Iz njega proizlazi i njezina podjela na tri gramatičke nauke: na nauku o slovima, odnosno o glasovima koje ona označuju, na nauku o riječima, njihovim vrstama i oblicima, te na nauku o slaganju riječi u rečenice, skladnju ili rječosložje, kako su govorili naši stari. Ta je trodioba ostala za lingvistiku temeljna do dana današnjega. Lingvistički se opis člani na fonologiju s fonetikom, na morfologiju s tvorbom riječi i na sintaksu s takozvanom lingvistikom teksta, koja se bolje može zvati sintaksom diskurza.

Osnovna značajka rečenice jest njezina potpunost, dovršenost i cjelovitost. Pri tradicionalnom shvaćanju rečenice kao misli izrečene riječima ta je cjelovitost rečenice utemeljena u cjelovitosti misli, pa tako cjelovitost dolazi iz područja što je izvan jezika, nije sadržana u jeziku. Gramatičar se tako i ne mora baviti njome. Ona je zadanost misli, koja, da bi doista bila misao, mora biti i domišljena. Čim se, međutim, rečenica kao jezična jedinica razluči od logičkoga suda (propozicije), jasno je da treba odrediti i to gdje je cjelovitost rečenice utemeljena u jeziku. To je nedvojbeno jedno od temeljnih pitanja sintaktičke teorije. Od raspravljanja o njem otvaraju se sve novi vidici, a veliko mu je praktičko značenje za organizaciju sintaktičkoga opisa svakoga jezika.

Naš svečar, akademik Petar Guberina, uvijek se živo zanimao za bitna pitanja sintakse i stilistike i dao je na tom polju priloga od trajne vrijednosti. Umjesno je stoga priložiti zborniku u njegovu čast i ovo nešto razmatranja o tome kako se cjelovitost rečenice, a time i ona sama, može najbolje jezično utemeljiti.

Utemeljenju rečenice kao jezične jedinice može se pristupiti s dvije strane: izvana, od njezine dovršene cjelovitosti, i iznutra, od potpunosti njezina ustrojstva. Kako god je gledište u svakoj od te dvije mogućnosti pristupa jedno drugom suprotno, ipak se u obje radi o istome, o cjelovitosti rečenice, koja je, rekli smo, njezina osnovna značajka. Ta cjelovitost

se, gledamo li je izvana, očituje u dovršenosti rečenice, a gledamo li je iznutra, u potpunosti njezina ustrojstva.

Za ustrojstvo rečenice bitan je predikat. Dakako, i tu se postavljaju vrlo ozbiljna teoretska pitanja. Gramatička tradicija polazi od više manje ravnopravne polarizacije subjekta i predikata kao glavnih dijelova rečenice. No to je zapravo obavijesno članjenje na ono već poznato, o čem se govori (*tema*) i na ono što se tome kaže (*rema*). Rema tu nosi više obavijesti nego tema, pa među njima, u tom smislu, nema ravnopravnosti nego postoji uočljiva količinska razlika. Sa semantičkoga i logičkog gledišta nestaje svake ekvipolencije. Predikat je u formalnoj logici temelj suda i na njemu je zasnovan logički kalkulus. Slično je u gramatici. Svatko tko je naporno prodirao do razumijevanja latinskih, grčkih ili sanskrtskih rečenica zna da je predikat ključ za to. On je onaj kraj od kojega se odmotava klupko. Valjani učitelji stoga neumorno upozoravaju početnike da prvo treba potražiti predikat. A taj se, dakako, ne nalazi po smislu, zato bi trebalo već razumjeti rečenicu, nego po gramatičkim oznakama. Traži se stoga finitni glagolski oblik, to jest takav koji ima oznake iz kategorije lica i k tomu broja, vida i vremena. Kada se on utvrdi, nađen je i predikat, a prema njemu se po ustaljenim obrascima danoga jezika mogu staviti u precizan suodnos gramatičke oznake ostalih riječi u rečenici kako se pokazuju u njihovim oblicima. Ali ne i obratno. Po gramatičkim oznakama drugih riječi u rečenici ne može se naći predikat. Tek preko predikata dobiva sve u rečenici svoje mjesto u njezinu ustrojstvu.

Razmotri li se to поближе, pokazuje se da se radi o sustavu zalihosti gramatičkih oznaka. Oznake se jednih riječi mogu pretkazivati, potpuno ili dijelom, po oznakama drugih. Na toj pretkazivosti gramatičkih oznaka zasnovano je gramatičko ustrojstvo rečenice. Ono je organizacija iz koje proizlazi ta zalihost. Ona je utemeljena u predikatu. Tek s njime je rečenično ustrojstvo potpuno. U njem se dakle može i utemeljiti cjelovitost rečenice, ako se ona promatra s te strane.

S time je naravno povezano jedno drugo pitanje: Ima li rečenicā bez predikata kao što ih nedvojbeno ima bez subjekta. Polazeći od različitih pretpostavaka na to će se pitanje odgovoriti različito. Ima rečenica u kojima nema finitnoga glagolskog oblika pa nijedna riječ u njima nema gramatičkih oznaka predikata. U tom se smislu za njih može reći da su rečenice bez predikata. No u mnogima se od njih taj predikat daje uspostaviti, ili po široj cjelini diskurza (npr. *Pas trči. I dječak*, druga rečenica zapravo glasi: *I dječak trči*) ili po smislu (npr. *A on vratima*, to je zapravo *A on pođe vratima*). Moglo bi se dakle reći da su sve rečenice bez finitnoga glagolskog oblika eliptične. Mnoge to doista jesu, ali se tvrdnja da su to sve osjeća kao previše neprirodna konstrukcija (npr. *Radio Zagreb* kao *Govori Radio Zagreb* ili *To je Radio Zagreb* ili *Ovdje je Radio Zagreb*). Može se, međutim, pa čak i mora pretpostaviti da u rečenicama bez finitnoga glagolskoga oblika, ako se taj u njima ne može prirodno uspostaviti, riječ koja otvara mjesto svima drugima, od koje polazi zalihost gramatičkih oznaka, dobiva predikatne gramatičke oznake implicitno, ako i nisu eksplicitno izražene u njezinu obliku. Tako je *Radio Zagreb* kad stoji sam za se kao potpuna rečenica eksplicitno označen gramatičkim oznakama nominativa jednine muškoga roda, a k tomu još, implicitno, trećim licem,

indikativnim načinom i sadašnjim vremenom, što su predikativne gramatičke kategorije. Odatle se onda sasvim lako i prirodno može reći da nema rečenice bez predikata, a da se pri tom eliptičnima smatraju samo one koje to očigledno jesu. Time se predikat upravo nudi da se u njem utemelji rečenica i njezina cjelovitost. Rečenica bi po takvu, doista uvjerljivu, shvaćanju bila utemeljena u predikatu, on bi bio njezina bitna značajka.

Takva konstrukcija sintaktičkoga modela ima velike prednosti. Rečenica je njime određena ne samo kao jezična nego upravo kao gramatička jedinica. Kao takva se može utvrditi po određenim gramatičkim oznakama koje u sebi nosi finitni glagolski oblik ili su, u jezicima drugoga tipa, izražene na drugi način, no u načelu uvijek prepoznatljive. Razumljivo je stoga da se mnogi priklanjaju upravo takvoj odredbi rečenice. Ona, međutim, ima i ozbiljnih slabosti. Najvažnija je svakako ta što nas ona vodi u svoje vrste poročni krug. Predikat se, naime, tu izvodi iz suvislosti rečeničnoga ustrojstva, a rečenica iz predikata. Definirati rečenicu predikatom znači definirati je njezinim ustrojem, iznutra, kako smo rekli, dakle njom samom. Pri takvoj se odredbi o rečenici ne kaže ništa drugo nego to da ima ustrojstvo utemeljeno u predikatu. Ne kaže se pak što je to što se člani kad se utvrđuje da ima takvo ustrojstvo. Rečenica mora dakle biti već raščlanjena da bi se mogla utvrditi kao rečenica. Takvo nas modeliranje sigurno ne može zadovoljiti.

Druga teškoća leži u pitanju završenosti. Završenost je rečenice u tome što iza njezina kraja uvijek može doći i do konačnoga završetka. Veza između te završenosti i potpunosti jezičnoga ustrojstva utemeljenog u predikatu očita je, ali nije obostrano jednoznačna. Svaka završena rečenica sadrži bar jedno potpuno rečenično ustrojstvo, ali svako potpuno rečenično ustrojstvo nije nužno i završena rečenica. Ono to može biti, kao u primjeru (1) *Ratar ore. Brodar brodi*, ali i ne mora, kao u primjeru (2) *Ratar ore, brodar brodi*. Odatle se očito vidi da stoji do govornika hoće li nakon potpunog rečeničnog ustrojstva završiti rečenicu ili će je, nezavršenu, nastaviti drugim rečeničnim ustrojem. Valjan sintaktički model mora voditi računa o toj iskustvenoj činjenici.

Ako bismo određivali rečenicu jedino predikatom, ne bi bilo nikakve razlike između gornjega primjera (1) i primjera (2). Sintaktički opis ne bi razlikovao ono što pravopis jasno razlikuje oprekom točke i zarez, velikoga i malog slova, dvostruko i stoga zalihosno. I ne bi se moglo reći, kako je u gramatičkoj tradiciji uobičajeno, da je primjer (2) samo jedna rečenica, ako i jest složena.

Moglo bi se tu, dakako, poći i suprotnim putem pa reći da su u primjeru (2) upravo dvije rečenice, tek naknadno složene u jednu. Tako vjerojatno i razmišljaju oni koji su skloni definirati rečenicu predikatom. Ali onda rečenica postaje jedinicom koja može sadržavati samu sebe, što izaziva velike komplikacije, kojima se iscrpno bavi logika, a krnji načelnu jednolikost jezičnoga opisa, u kojem se takve jedinice inače nigdje ne javljaju. Sasvim je drugo ako kažemo da jedna rečenica može sadržavati više rečeničnih ustrojstava. Ali onda se rečenica ne može definirati takvim ustrojem.

K tomu dolazi još i to da se jezične jedinice jasno određuju prema istolikim jedinicama višega reda: fonem prema slogu, slog prema izrazu ri-

ječi, riječ prema rečenici. I rečenica treba da bude jasno određena prema istolikoj višoj jedinici. To je diskurz. Njegova je značajka potpuna dovršenost svih zavisnosti među jezičnim znakovima. On je time jezična jedinica, upravo njezin granični slučaj. To se očituje i u određivanju diskurza kao jezične jedinice. Ono će biti različito prema tomu kako nam je visok prag osjetljivosti za uzajamnu uvjetovanost jezičnoga znakovlja. Tako diskurzom možemo smatrati svaku pjesmu, ali i čitavu zbirku pjesama, svako djelo kojega pisca, ali i njegova sabrana djela, svaki razgovor, ali i niz razgovorā, ako su bilo čime povezani. U nekom, nategnutom dakako i prisiljenom, smislu može se reći da je sve što je na svijetu ikada izrečeno i napisano samo jedan veliki diskurz. Što ćemo pak doista smatrati diskurzom, to odabiremo intuitivno i pri tome nema velike nesigurnosti: pjesmu prije nego zbirku, pojedino djelo prije nego sabrana djela, jedan razgovor prije nego njihov niz. Očito je da se tu kao odlučujući kriterij javlja konkretna komunikacijska situacija. U tome se jasno očituje da je diskurz granični slučaj jezične jedinice. On se jezičnim kriterijima ne da strogo izlučiti nego su za to potrebni i izvanjezični.

Završenost rečenice najprirodnije se može izvesti iz završenosti diskurza. Kraj rečenice je bitno obilježen time što može, ali ne mora, biti i kraj diskurza. Taj odnos rečenice prema diskurzu izvrsno utemeljuje njezinu cjelovitost, omogućuje da se rečenica odredi izvana, posve nezavisno od njezina unutrašnjeg ustrojstva, koje je onda i samo utemeljeno upravo na toj cjelovitosti. Tako se onda točno zna što se raščlanjuje kada se utvrđuje rečenično ustrojstvo, a predikat se pokazuje kao onaj njegov dio koji je najizravnije povezan s tom cjelovitosti, pa je on određen njome, a ne ona njime.

Dakako, takav je postupak moguć samo pod jednim uvjetom. Treba razlikovati rečenice kakve stoje u diskurzu od rečenica kakve se uvrštavaju u nj. Treba, drugim riječima, smatrati to uvrštavanje preoblikom i k tomu još predvidjeti i druge preoblike koje se pri uvrštavanju mogu primjenjivati. Tek onda će se rečenice, kad se izdvoje iz diskurza, doista moći smatrati njegovim dijelovima. Tako se diskurz: *Čovjek ne popušta pred svakim pritiskom*. *Brani se* zapravo sastoji od rečenica (1) *Čovjek ne popušta pred svakim pritiskom* i (2) *Čovjek se brani*. Pri uvrštavanju tih rečenica u gornji diskurz primijenjena je osim same preoblike uvrštavanja još i fakultativna preoblika izostavljanja zalihosnih dijelova. Tek ako uvedemo takvu pretpostavku, opis ostaje potpun i dosljedan. Ako, naime, drugu rečenicu *Brani se* izlučimo iz diskurza upravo onako kako stoji u njem, onda ona izvan diskurza nije više ista koja je bila u njem neizlučena. Tamo se znalo da je to rečenica *Čovjek se brani*, a kad *Brani se* stoji izvan onoga diskurza, onda se to ne zna. Ono *Brani se* u diskurzu nije rečenica s nepopunjenim mjestom subjekta, kakva je kada bez promjene, bez ukinute preoblike, stoji izvan diskurza.

Modeliranje temeljnih sintaktičkih jedinica kako je ovdje zacrtano pokazuje očite prednosti prema onomu koje određuje rečenicu predikatom. Nasuprot njemu ovo određuje predikat rečenicom. Predikat kao temelj gramatičkoga rečeničnog ustrojstva sam je utemeljen u rečenici. A rečenica je opet utemeljena u svojem odnosu prema diskurzu, time što njezin kraj mo-

že, ali ne mora, biti i kraj diskurza. Odatle rečenici njezina cjelovitost. Odnosi su tu jasni i čvrsto hijerarhizirani.

U diskurzu se jezični sustav dodiruje i sučeljuje sa svijetom komunikacijskih situacija, isto onako kao što se u fonologiji dodiruje i sučeljuje sa svijetom ljudskoga glasanja i slušanja. Rečenica određena prema diskurzu, a ne prema svojem predikatu, uklapa se u šire jezične sklopove, kojima se bavi tzv. lingvistika teksta, i promatra se u odnosu s komunikacijskom situacijom u kojoj se upotrebljava, kojoj služi i u kojoj se aktualizira izražajnost njezina ustrojstva. Time što se načelno razlikuje rečenica određena upravo na tom temelju od njezina gramatičkog ustrojstva i njegova predikata omogućuje se da se to ustrojstvo promatra u funkciji komunikacijske situacije. Razabire se onda da su *Ratar ore. Brodar brodi* dvije cjelovite jedinice, te se time suprotstavlja ratar brodaru. *Ratar ore, brodar brodi*, naprotiv, samo je jedna cjelovita jedinica. Time se ratar i brodar prikazuju kao raznolika, ali ipak samo jedna cjelina, ističe se ono što ih tu povezuje, naime to da svaki vrši sebi svojstvenu radnju. Ako se rečenica određuje predikatom, takve se razlike ne razabiru jer što se predikatā tiče između ta dva primjera i nema razlike.

Rečenica određena prema diskurzu mnogo je bolje polazište za stilistička razmatranja, a to je gledište upravo našem svečaru osobito blisko. Ne bi bilo umjesno u članku posvećenom njemu opširno objašnjavati zašto utemeljivanju rečenice koje je otvoreno u tom smjeru, ako samo ispunjava bitne teoretske zahtjeve, treba dati prednost pred modeliranjem koje stilistici pruža manje prikladno polazište.

R é s u m é

AUTOUR DE LA FONDATION DE LA PHRASE

Dans cette esquisse théorique l'auteur essaie d'expliquer pourquoi à son avis il est préférable de fonder la définition de la phrase comme unité syntaxique sur la relation avec le discours, et non pas par sa structure interne, dominée par la prédication. Si la phrase est définie par la possibilité que sa fin soit aussi la fin du discours tout entier, on évite des difficultés d'ordre logique considérables et explique d'une manière plus précise et plus complète les données empiriques. On est aussi en position de décrire mieux les faits d'ordre stylistique.